

גמילות חסדים עם המת וקיום מצוות פרו ורבו בהזרעה מלאכותית לאחר מיתה

הרב מרדכי הלפרין

גמילות חסדים עם המת וקיום מצוות פרו ורבו
בהזרעה מלאכותית לאחר מיתה

מקור: בית הלל ט, (ג, א) עמ' נד-ס, טבת תשס"ב פרק א' - השאלה ב.האם מותר להפרות בזרע המת אשה נשואה שזקוקה לזרע תורם?

ג. מה דין הנולד מזרע המת לענין יבום, ירושה, יוחסין ואיסורי קרובים?

ד. האם יתכן קיום מצוות פריה ורביה מהזרעה לאחר המוות?

ה. האם מתקיימת מצות גמילות חסדים בקיום רצון המת להעמיד לו זרע?

ב [דיון מפורט בשאלות א' וב' - האיסור והיתר לקיים כאן את דברי המת - יופיע אי"ה באסיא [2], דיון מפורט בשאלה ג - מעמדו של הנולד מזרע המת לענין יבום, ירושה, יוחסין ואיסורי קרובים - מתפרסם בנפרד [3], ולהלן ידונו שאלות ד' ו-ה': האם זוכה הנפטר בקיום מצוות פרו ורבו בעת הולדת בן מזרעו? והמקיים את רצון המת בהפריית זרעו לאחר מיתה, האם מקיים בכך מצוות גמילות חסדים?

פרק ב: קיום מצוות פריה ורביה מהזרעה לאחר המוות

ג [מסתבר לדינא כדעת הגרש"ז אויערבאך [4] שהנולד מהזרעה לאחר מיתה נחשב בנו של המת לכל דבר, הן לענין איסורי קורבה, הן לענין יוחסין, והן לענין ירושה, למרות שאם נוצרה חובת יבום בזמן מיתה, היא איננה פוקעת עם לידת הבן הנולד מהזרעה לאחר מיתה. הדברים נדונו באריכות במוריה שם, בהתבסס על דברי הגרש"ז א.

ד [וז"ל הגרש"ז א: "ומכל מקום נראה במי שהוציא את זרעו לתוך כלי ומת בלא בנים לפני שהכניסו את הזרע לתוך רחם האישה, דאע"ג דנתעברה אחר כך וילדה וולד של קיימא אפילו הכי חייבת ביבום, משום דאף שהוולד מתייחס אחריו והוא בנו לכל דבר, מכל מקום כיון דבשעה שמת בעלה עדיין מחוסר מעשה של הכנסת הזרע

לגופה, מייד כבר חל עלי' חובת יבום, ואף שלענין ירושה שפיר נקרא יורש, היינו שדין ירושה לא תלוי דווקא בשעת מיתה ויכול שפיר לחול עליו שם יורש גם זמן רב לאחר מיתת המוריש, כמו למ"ד שאין זכיה לעובר אפילו בירושה דממילא, דאפילו הכי שפיר חייל עליו שם יורש גם לאחר מיתת האב כמבואר בריש פרק מי שמת, מה שאין כן בייבום."

ה] לשאלה אם קיים הנפטר מצוות פו"ר אם נולדו ילדיו מהזרעה לאחר מותו, לכאורה אין לה נפקות מעשית, שהרי המת איננו מצווה בכלום לאחר מותו, וכמש"כ דוד המלך ע"ה "במתים חופשי" [5], ודרשו חז"ל [6] "חופשי מן המצוות", וכן אמר שלמה [7] "כל אשר תמצא ידך לעשות בכחך עשה כי אין מעשה וחשבון ודעת וחכמה בשאל אשר אתה הלך שמה". ואם כן, ברור שאין על המת שום ציווי לגבי מה שיעשה לאחר מותו, וכל הדיון הוא אך ורק לגבי שכרו בעלמא דקשוט. שכר זה לכאורה אינו מענייננו, ובהדי כבשא דרחמנא למה לן.

[ו] מצד שני, מצינו שדברים המתרחשים לאחר מיתתו של אדם יכולים להחשב לזכותו ולהועיל לו כגון "ברא מזכה אבא" [8], במיוחד אם הם תוצאה של מעשים אותם עשה המת בחייו. ואם כן הרי יתכן שעצם קיום הבנים גם אם נולדו לאחר מיתה, מהווה את קיום מצוות פו"ר, ואולי ה"ה גם בבנים שנולדו מהזרעה לאחר מיתה. ואם אכן מתקיימת מצות פו"ר בכה"ג, אזי יש גם ענין של גמילות חסדים לסייע בזיכוי המת במצות פרו ורבו. שכן המצוה לגמול חסדים איננה מתייחסת רק לחיים אלא גם למתים, וכמפורש בברייתא [9]: תנו רבנן: בשלשה דברים גדולה גמילות חסדים יותר מן הצדקה, צדקה - בממונו, גמילות חסדים - בין בגופו בין בממונו. צדקה - לעניים, גמילות חסדים - בין לעניים בין לעשירים. צדקה - לחיים, גמילות חסדים - בין לחיים בין למתים.

[ז] מקובל לומר שקיום מצוות פריה ורביה מותנה בלידתם של בן ובת שהם גם בני קיימא וגם בני בנינים. כלומר, גם מי שעוסק כל ימיו בנסיון לקיים את המצווה, לא קיים אותה אלא אם נולדו לו בן ובת פוריים [10], אך אם מתו בלא שהעמידו צאצאים - לא קיים את המצווה [11]. משום כך דנו הפוסקים בגדר מצות פו"ר. יש המקבלים את העיקרון שמצוות פו"ר מתחלקת למעשה ולתנאי, כשלידת הצאצאים היא התנאי. מעשה המצווה יכול להיות מעשה הביאה או מעשה הנישואין, אך לידת הצאצאים היא תנאי הכרחי לקיום המצוה. ויש הסוברים שעצם קיום הצאצאים בעולם היא המצוה, כשמעשה הביאה הוא הכשר מצוה ותו לא.

ח] העיקרון שהמצוה מתחלקת למעשה ולתנאי, כשלידת הצאצאים היא התנאי, נמצא כבר בדברי הראבי"ה שכתב [12] שאין מברכין ברכת המצוות על הנישואין [13] "דשמא הוי ברכה לבטלה, דשמא לא יזכו להבנות יחד". משמע מדבריו שהמעשה של מצוות פו"ר הוא הנישואין, אך קיום המצוה נזקק גם לתנאי של לידת הבנים, או בלשונו של הראבי"ה: "דשמא לא יזכו להבנות יחד". אולם מדברי הרמב"ם משמע שהבעילה - מצות עונה - היא

מעשה מצות פו"ר, שכתב בהלכות אישות[14]: "אבל אם לא קיים [מצות פריה ורביה] חייב לבעול בכל עונה עד שיהיו לו בנים, מפני שהיא מצות עשה של תורה, שנאמר 'פרו ורבו'. "משמע שהבעילה או חובת עונה היא מצות עשה של תורה - פרו ורבו. אמנם ניתן לדחות ולומר שבמילה "היא" הכוונה לא לבעילה ולא לחובת עונה אלא למצות פו"ר המוזכרת לפני כן. אך מכך שתלה הרמב"ם מצוות פו"ר במצוות עונה "הרי דעיקר מצוות פו"ר הוא שיתנהג מנהג אישות בשביל זה, וממילא אינו חייב לבעול אלא בעונה השייך לאישות". [לשון הנצי"ב בהעמק שאלה קסה, א].

[ט] לדעת ר"י בתוס' [15] רגע קיום מצוות פו"ר הוא בגמר ביאה. על שאלת התוס' מדוע לא ידחה עשה ד"פרו ורבו" את הלאו ד"לא יהיה קדש", משיב רבנו יצחק: "...חדא: דבעידנא דמיעקר לאו לא מקיים עשה, דמשעת העראה קא עקר ללאו, ועשה דפרו ורבו לא מקיים עד גמר ביאה". מפורש בדברי ר"י שהביאה היא היא מעשה המצווה. כמו כן משמע מדבריו שאין מצוות פו"ר נזקקת לתנאי נוסף בכדי שתתקיים. שכן אילו היינו נזקקים לתנאי של לידת הבנים, אזי לא היה מקום לדחיית הלאו על ידי מצוה התלויה בתנאי, כשאינו בטחון שהתנאי יתקיים.

[י] גם דעתו של המגיה על הט"ז בריש אבן העזר [16] נוטה לכך שמעשה הביאה הוא מעשה המצווה בפו"ר. בניגוד לדעת הב"ש [17], הסובר שמתקיימת מצות פו"ר בנוולד מעיבור באמבטי, המגיה על הט"ז מסתפק בכך, ואף נוטה לומר שאינו יוצא ידי חובה "בפרט במידי דתלי בקום ועשה, (והוא) [והיא] נתעברה מעצמה, דאינו יוצא בזה". וכן משמע ממה שכתב בשו"ת יביע אומר [18]: "וע' בשו"ת רב פעלים ח"ג (סי' י) שעמד בשאלה זו שאין מברכים על פו"ר, ותי' משום שלבו רואה את הערוה, ואם יברך מקודם, הוי הפסק בין ברכה למצוה. ע"ש". הרי שהביאה היא מעשה מצוות פו"ר, אלא שאין מברכין עליה משום שבשעת מעשה ליבו רואה את הערוה [19]. וכן מבואר במקום אחר ביביע אומר [20] שמעשה הביאה הוא מעשה מצוות פו"ר, שם הסביר מדוע גם בלא כוונה יוצא אדם ידי מצוות פו"ר: "דשאני גבי אכילת מצה שנהנה באכילתו לפיכך יצא גם בלי כוונה, וכדאמרין (סנהדרין סב): המתעסק בחלבים ועריות חייב שכן נהנה. ע"ש. לפ"ז נראה שאין צריך כוונה לקיים פו"ר, מכיון שנהנה בביאתו. וכדאשכחן ביבמות (סב) היו לו בנים בגיותו ונתגייר פטור מפו"ר, אע"פ שהיה גוי ולא נתכוון למצוה, אעפ"כ קיים פו"ר". תלה היב"א את יחוס מעשה המצוה למקיימה בלא כוונה משום "שנהנה בביאתו" כשם שמייחסים את מעשה אכילת מצה או אכילת חלבים או בעילת עריות גם למי שעשאו ללא כוונה, משום שנהנה. הרי שהביאה היא מעשה המצוה, ומשום כך הנאתו ממנה מייחסת אותה לו גם ללא כוונה.

[יא] לעומתם סוברים המנחת חינוך [21] והשרידי אש [22] כי מצוות פו"ר היא מצוה מיוחדת במינה, בה אין הכרח בביצוע מעשה לקיומה. וראיית שניהם, בין היתר, מגוי שהיו לו בנים בגיותו ונתגייר, שקיים מצוות פו"ר [23], אע"פ שבעת מעשה הביאה לא היה מצווה על מצוות פו"ר [24]. ומסביר המנ"ח שהביאה היא רק הכשר מצוה, ועצם

הוויית הבנים היא המצוה. לכן הרי זה דומה לגוי שאפה מצה בגיותו ("וישראל עומד על גביו, דמהני להרבה שיטות, עיין באו"ח ריש סי' ת"ס") ואכלה בפסח לאחר שנתגייר, שיצא בה ידי מצוות אכילת מצה למרות שבעת הכנתה עדיין היה גוי.

הוכחה נוספת מביא המנ"ח מהירושלמי [25], על פיו מתקיימת מצוות פו"ר גם בהולדת ממזר, כאשר מסוגיית הגמ' משמע שהוא הדין גם בממזר שנולד ממעשה עבירה, כגון בא על הממזרת או על חייבי כריתות. מצד שני, לדעת הרבה ראשונים [26] במצוה הבאה בעבירה מדאורייתא, אין יוצאים ידי חובה. הגדרה דומה להגדרת המנחת חינוך הביא היב"א [27] ממש"כ בשו"ת גנזי יוסף (סי' פג אות ב), בשם חותנו הגאון בעל פרי השדה: "ולפי האמור ניחא שאין עיקר מצות פריה ורביה להוליד בנים, אלא שיהיו לו בנים, ולכך מהני גם במה שנולדו לו בהיותו עכו"ם." כלומר, לא המעשה הוא המצווה אלא הוויית הבנים היא המצוה, וכמו שכתב המנחת חינוך.

[יב] כעין זה כתב גם הגאון הרוגצ'ובר [28] וז"ל: "במה שהקשה דלמה בנתגייר והיו לו בנים בגיותו קיים פו"ר, הא בגיותו אינו מכויין לשם מצוה. הנה גדר פו"ר גבי גר שנתגייר, אין הכוונה בגמ' שקיים המצוה, רק כך דעיקר גדר פו"ר לדידן לא הלידה אלא שיהא לו בנים, דהא פסקינן התם (יבמות סב) שאם מתו לא קיים. וא"כ הכא כיון שיש לו בנים לא שייך עוד לקיים. ומה יועיל שיקח אשה ויהיו לו בנים, הא כבר יש לו. וכמו בנימול תוך שמנה דלהרבה שיטות לא שקיים המצוה, רק שאין לו מה לימול."

[יג] בין הדעה שמצוות פו"ר תלויה במעשה, לבין הדעה שמצוות פו"ר לא תלויה במעשה אלא בהוויית הבנים יש הרבה נפ"מ. לדוגמא: כאשר לא היה כלל מעשה ביאה, והזרע נאסף בזמן שינה, הוזרע ונולדו ממנו ילדים. לדעה שיש צורך במעשה מצוה - כאן אין מעשה וממילא אין מצווה. לעומת זאת לדעה שעצם קיום הצאצאים בעולם הוא קיום המצוה - הרי כאן קיימים צאצאים בעולם שמתייחסים לאביהם כבנים לכל דבר כמבואר באות ג] לעיל, וממילא מתקיימת כאן מצוות פו"ר.

[יד] נפ"מ נוספת: אדם שטרם קיים מצוות פו"ר ועומד למות בודאות תוך כמה ימים, אך הוא יכול לקיים מעשה ביאה ממנו יולדו ילדיו לאחר מותו. לדעה שקיום המצוה הוא המעשה, ולידת הילדים היא רק תנאי, א"כ הוא מקיים את המצווה בחייו גם אם הלידה - התנאי - יתקיים לאחר מותו, והרי הוא מצוה בכך. לעומת זאת אם המעשה הוא רק הכשר מצוה, והמצווה היא הוויית הילדים בעולם, הרי שאיננו מצוה כלל להכשיר מצוה שיכולה להתקיים רק אחרי מותו [29].

[טו] אמנם גם לדעה שמעשה הביאה הוא הכשר מצווה ואילו המצווה עצמה היא הוויית הבנים, יתכן שמצווה כזו

כאשר היא מתקיימת הרי היא נרשמת לזכות האב וקובעת לו ברכה גם אחרי מותו, וכעין הא דאיתא בספרא [30]: "רבי אלעזר בן עזריה אומר הרי הוא אומר 'כי תקצור קצירך בשדך ושכחת עומר בשדה לא תשוב לקחתו לגר ליתום ולא למנה יהיה למען יברכך ה' אלוהיך' קבע הכתוב ברכה למי שבא לידו מצוה בלא ידיעה. אמור מעתה היתה סלע צרורה לו בכנפיו ונפלה ממנו מצאה העני ומתפרנס בה הרי הכתוב קובע לו ברכה כשוכח עומר בתוך שדהו."

בעל הסלע לא עשה שום מעשה ולא היתה לו שום כוונה לזכות את העני, ואע"פ כן הקב"ה קובע לו ברכה על התוצאה שממנו נתנה העני. אם כן מסתבר שגם אם העני מצא את הסלע אחרי מותו של בעל הסלע, גם אז הקב"ה קובע לו שכר. וא"כ לכאורה אפילו אם נולדו בנים מזרעו בלא מעשה, הקב"ה קובע לבעל הזרע ברכה, שהרי "לא תהו בראה [אלא] לשבת יצרה". ומסתבר שגם כאן ה"ה אם הם נולדו לאחר מותו. יש אמנם מקום לחלק בין השוכח עומר והמפיל סלע לבין נד"ד, אך אכמ"ל.

נפ"מ אפשרית נוספת: לדעה שמצוות פו"ר תלויה במעשה, אולי יש מקום לומר שלא רק מעשה ביאה נחשב למעשה במצוות פו"ר, אלא גם הוצאת הזרע לשם פו"ר נחשבת כמעשה מצוה. ואם קיום המצוה מותנה בהולדת הבנים כמ"ש הרמב"ם והראב"ה, הרי שמי שהוציא זרעו בחייו לשם פו"ר יחשב כמי שקיים המצוה רק אם יולדו ילדיו, אפילו אם הם יולדו לאחר מיתתו. לכן מי שסייע בהולדת הבנים הריהו מסייע לזיכוי רטרואקטיבי של נותן הזרע במצוות פו"ר, ויש בסיוע זה מצוות גמילות חסדים גם כאשר נותן הזרע אינו בין החיים. לעומת זאת אם המעשה הוא רק הכשר מצוה, והמצווה היא הוית הילדים בעולם, הרי שאיננו מצוה כלל להכשיר מצוה שיכולה להתקיים רק אחרי מותו.

מכאן שאם הולדת ילדים המתייחסים לאביהם המת אכן מזכה את האב המת בכך שיוצרת מצב של קיום מצוה אצלו, או שקובעת לו ברכה, אזי יש לכאורה ענין לזכות את המת בהולדת ילדים מזרעו, גם כאשר ההזרעה נעשית לאחר מיתה. ועניין זה בכלל מצוות גמילות חסדים עם המת.

טז] על כל פנים, לפנינו מחלוקת עקרונית אם ציווי פו"ר הוא ציווי לעשות מעשה, או שהמצוה היא הוית הבנים והמעשה הוא רק הכשר מצוה. עיקר הראיות מש"ס וראשונים להבנת גדר מצוות פו"ר הם:

ראיה א: דברי הרמב"ם לגבי מי שמחוייב במצוות פו"ר ש"חייב לבעול בכל עונה עד שיהיו לו בנים, מפני שהיא מצות עשה של תורה, שנאמר פרו ורבו. "כלומר, החובה לבעול בכל עונה היא מצוות פו"ר של תורה. זו ראיה לכאורה לשיטת המגיה על הט"ז והיבי"א.

ראיה ב: דברי ר"י, שמועד קיום המצוה הוא בגמר ביאה. מכאן שהמצווה היא מעשה הביאה. זו ראיה לשיטת המגיה על הט"ז והיבי"א.

ראיה ג: דברי ר' יוחנן שגוי שהיו לו בנים ונתגייר - קיים את המצוה. מכאן שהמצווה היא הוויית הבנים ולא מעשה הביאה. זו ראיה לשיטת המנחת חינוך וסיעתו.

ראיה ד: הדין המובא בירושלמי, שמצוות פו"ר מתקיימת גם בהולדת ממזר, ומשמעות הסוגיא שה"ה בממזר מעבירה. ולראשונים הסוברים שבמצוה הבאה בעבירה אין יוצאים ידי חובה, מוכח שהמצוה איננה מעשה הביאה. זו ראיה לשיטת המנחת חינוך וסיעתו.

פרט לדברי התוס' המפורשים כנגד המנ"ח, יש בדבריו חידוש עצום הטעון הוכחה. לדעת המנ"ח יש כאן גדר חדש של מצווה, שאיננה לא בדיוק מצוות עשה ולא מצוות לא תעשה. שכל המצוות הם ציווי עשה, וכאן אין ציווי לעשות [31], אלא להיות במצב שהמצווה מתקיימת [32]. וחידוש כזה צריך מקור בש"ס ובראשונים, ולא די בהוכחה מקושיא, ושערי תירוצים לא ננעלו.

יז] והנה כבר עיון בלשון המשנה [33] מעורר שאלות. וז"ל המשנה: "לא יבטל אדם מפריה ורביה אלא אם כן יש לו בנים. בית שמאי אומרים שני זכרים ובית הלל אומרים זכר ונקבה." לא נאמר במשנה שמי שאין לו בנים לא קיים את מצוות פו"ר ורק מי שיש לו בנים קיים את המצווה. אדרבא, משמע שגם מי שאין לו בנים, בכל זמן שהוא מתעסק במצוה הריהו מקיים את מצוות פו"ר. אלא שהחובה לעסוק במצוה נמשכת ואין היתר להיבטל מהמשך קיומה אלא אם כן יש לו בנים. והמשך קיום המצווה הוא המשך הפעילות לפרות ולרבות, כלומר מעשה הביאה [34].

יח] ואם כן אין בראיות ג' ו-ד' הנ"ל לסתור את העיקרון הפשוט שמצווה היא חיוב לעשות מעשה, דהיינו מצוות פו"ר היא מצוה על מעשה הביאה, וכמבואר בתוספות. אלא שהחיוב לקיים מצווה זו נמשך, וכל מי שאין לו בנים אסור לו להיבטל ממנה. אך מי שיש לו בנים, גם אם הווייתם לא היתה דרך קיום המצווה כמו בגוי שהתגייר, וגם אם הווייתם היתה בעבירה כמו במי שהוליד ממזר בעבירה, אע"פ כן ברגע שיש לו בנים הרי הוא רשאי להיבטל מהמשך קיומה. ההיתר להיבטל מהמשך קיום המצווה איננו מכריח שהוא קיים מצווה בעת הביאה שבעקבותיה נולדו בניו.

לכן אין ראיה מרבי יוחנן שמצוות פו"ר איננה מעשה הביאה. שכן מדברי ר' יוחנן נלמד שהוויית הבנים מתירה להיבטל מהמצווה, אך אין מכאן ראיה שהוא קיים מצוה בהולדת הבנים בגיותו. כמו כן אין ראיה מן הירושלמי כנגד

הסוברים שאין יוצאים ידי חובה במצוה הבאה בעבירה. שכן מי שהוליד ממזר במעשה עבירה, גם אם אין בידו מצוות פו"ר על מעשה הביאה בעבירה, בכל זאת קיום הבנים המיוחסים לו, מתיר לו להיבטל מן המצוה מכאן ולהבא.

[יט] והנה, לפני כעשר שנים שמעתי מראש ישיבת חברון הג"ר אברהם פרבשטיין כדבר פשוט, שבכלל מצוות פו"ר לא כלולה החובה להשתדל בהזרעה מלאכותית מהבעל או בטכנולוגיות פריון אחרות (כגון הפרייה חוץ-גופית - IVF). וכעין זה כתב גם הגרש"ז אויערבאך בנועם [35] כי מי שיכולה להתעבר מהזרעה מלאכותית רק בימי נידותה, גם אם אין איסור בדבר "לא רמיא כלל חיובא עליה להתחכם בתחבולות כאלה".

ולכאורה אם המצווה היא הוויית הבנים, מדוע לא יתחייב הבעל לעשות כל טצדקי שיש בזמנו כדי שיהיו לו בנים, כשם שחייב לעשות כל טצדקי שבזמנו כדי להתרפא מסכנת נפשות? אמנם לפי האמור שמצוות פו"ר היא מצוה על מעשה ביאה כדרך כל הארץ, הדברים פשוטים. שכן מצוות פו"ר היא ביאה לשם הולדה ותו לא מידי.

[כ] ובאמת הדברים מבוארים באגרות משה [36] ז"ל: "ובעצם טעם המגיה בט"ז דכיון שבלא מעשה אפשר לא יצא, לא נכון כלל. דהא בהיו לו בנים בהיותו עכו"ם ונתגייר דלר' יוחנן קיים פו"ר ביבמות דף ס"ב ואיפסק כן בש"ע סימן א' סעיף ז' אף שבהיותו עכו"ם לא היה מחוייב, שהקשה ע"ז הטו"א בר"ה דף כ"ח מהא דאכל מצה בהיותו שוטה לא יצא ואם נשתפה צריך לאכול מצה אחרת משום דכיון דלא היה מחוייב בעת שעשה המצוה לא שייך לומר שיקיים המצוה בזה, ועיין במנ"ח מצוה א' שתירץ מחמת זה דמצות פו"ר אינו על המעשה אלא על הוית הבנים דלכן אם מתו לא קיים פו"ר, וא"כ גם ע"י אמבטי אף שהוא שלא במעשה נמי יצא.

ולע"ד יש לתרץ בפשיטות, דאף שלא מסתבר לומר כהמנ"ח שהמצוה לא תהיה על המעשה, אבל המעשה שנצטוו בפו"ר אינה הולדת הבנים דזה אינו בידו. אלא המצוה וחיוב שעליו הוא לבעול אשתו ביאה גמורה שיהיה אפשר מזה להוליד. וראיה לזה מתוס' ב"ב דף י"ג ד"ה כופין, שכתבו דמשעת העראה קא עקר ללאו ועשה דפו"ר לא מקיים עד גמר ביאה עיי"ש, הרי דבגמר ביאה נחשב מקיים אף שעדיין לא נתעברה כלל כיון דרק זה בידו לעשות. וחיוב זה לבעול אשתו איכא עליו מצד פו"ר עד שיוולדו לו בן ובת שאז נפטר.

ומדויק לשון המשנה ביבמות דף ס"א שלא אמר כמה בנים מחוייב אדם להוליד אלא אמר לא יבטל אדם מפו"ר. וא"כ יש לו בנים, דפירושו דמצות פו"ר שעליו הוא הבעילה שרק זה הוא בידו ואין לו לבטל מזה עד שיהיו לו בנים. וממילא כשיש לו בנים כבר אף מבעילות שבעל כשלא היה מחוייב כשהיה עכו"ם או שוטה ולא קיים מצוה במעשיו, מ"מ אין לחייבו שוב במצוה זו כיון שיש לו בנים שלא חייבה תורה מצוה זו למי שיש לו בנים, ובהכרח הוא פטור כמו

בקיים פו"ר. עכ"פ איך שנימא אין לחלק בין אמבטי להוליד בהיותו נכרי או שוטה ואף ר"ל שפליג בנכרי משום דכקטן שנולד דמי מודה בשוטה שנפטר וכ"כ הוא באמבטי דלא כהמגיה בט"ז.

כא] לאור האמור שאין לידת הבנים יוצרת מצב של קיום מצות פו"ר [37] אלא רק יוצרת היתר ליבטל ממנה מכאן ולהבא, אין משמעות להיתר כזה לאחר המוות. לפני מותו אדם מקיים מצות פו"ר בכל עונה ועונה, ולא נפטר ממנה כל עוד אין לו בנים. כשנולדו לו בנים לאחר מיתתו, נכון שאילו היה חי היה רשאי מכאן ולהבא להיבטל מן המצוה. אך מאחר שהוא מת וחופשי מן המצוות, בין כך ובין כך איננו מחוייב להמשיך בקיום איזו שהיא מצוה. ממילא אין שום משמעות לעובדה שאילו היה חי היה רשאי מכאן ולהבא להיבטל מן המצוה. לכן לא ניתן לומר שמזכים את המת במצוות פו"ר ומקיימים בכך מצוות גמילות חסדים, שהרי לא מזכים את המת במצות פו"ר.

כב] לסיכום פרק ב:

1. מסתבר לדינא כדעת הגרש"ז אויערבאך שהנולד מהזרעה לאחר מיתה נחשב בנו של המת לכל דבר, הן לענין איסורי קורבה, הן לענין יוחסין, והן לענין ירושה.
2. "במתים חופשי" ולא ניתן לקיים מצוות לאחר מיתה.
3. מצוות פו"ר מתקיימת כל פעם שאדם מבצע מעשה ביאה בדרך העשויה להוליד. אך חיוב רובץ עליו להמשיך ולקיים שוב ושוב את המצווה כל זמן שאין לו בנים.
4. בהולדת בן מהזרעה לאחר מיתה לא מקיים המת את מצות פו"ר.

פרק ג: האם מתקיימת מצות גמ"ח בקיום רצון המת להעמיד לו זרע

כג] כאמור לעיל (אות ו), מצינו שדברים המתרחשים לאחר מיתתו של אדם יכולים להחשב לזכותו ולהועיל לו כגון "ברא מזכה אבא" [38]. ואם כן הרי יתכן שיש ענין של גמילות חסדים לזכות לא רק את החיים אלא גם את המתים, וכמפורש בברייתא [39].

כד] יתר על כן, לפי מה שפסק הדיין הרב זלמן נחמיה גולדברג, משמע שיש מצוה במילוי רצונו של הנפטר להעמיד לו בנים מזרעו. דבריו פורסמו באסיא [40] כתשובה לשאלה: "האם מותר לשאוב זרע מכיס האשכים של גבר מת, על מנת להפרות את אשתו ולהשאיר לו זכר בעולם?" על כך השיב ההגרז"נ גולדברג: "ללא הסכמת הנפטר,

כמובן שהדבר אסור. אך אם קיימת הסכמה מפורשת או אפילו אומדן שזה רצונו, אז אין בכך איסור. נציין שעל פי ההלכה צריך סיבה כדי לאסור, וללא סיבה כזו המצב הטבעי הוא היתר. לענין זה נוגעת גם העובדה שהתורה החשיבה מאד את הרצון האנושי להשאר שם וזכר בעולם, כפי שניתן ללמוד מפרשת יבום.

ואכן "העובדה שהתורה החשיבה מאד את הרצון האנושי להשאר שם וזכר בעולם, כפי שניתן ללמוד מפרשת יבום" נוגעת גם לעניננו, ולכאורה בכיבוד הרצון האנושי הזה, מקיימים גם מצוות גמילות חסדים עם המת.

כה] וכעין זה רמז גם הגר"ע הדאיה בשו"ת ישכיל עבדי[41] לגבי מצוות פו"ר: "...ובפרט שלמצות פו"ר יש גם משמעות להשאיר לו זכר, ולא ימחה שמו מישראל, ואפי' רשע ביותר הוא חרד לקיים מצות פו"ר שלא יפסק זרעו מן החיים וכו'".

כו] בנוסף לרצון הטבעי של אדם להשאיר לו שם וזכר בעולם, יש משמעות נוספת לקיומו של בן לאיש המת. בגמ' [42] מבואר כי "ברא מזכה אבא, אבא לא מזכה ברא". במדרשים מבואר ביתר פירוט כי יש תועלת מיוחדת למת בתלמוד תורה של בנו ובהיתגדלות שמו המבורך על ידי בנו, כדאיתא בתנא דבי אליהו[43]: "אמר ר' יוחנן בן זכאי, פעם אחת הייתי מהלך בדרך מצאתי אדם אחד שהוא מלקט עצים, דברתי לו [דבר] ולא החזיר לי (דבר), ואחר כך בא אלי ואמר לי אני מת ולא חי. אמרתי לו אם מת אתה עצים למה לך? אמר לי, רבי, האזין לי עד שאומר לך דבר אחד, כשהייתי חי [אני] וחבירי בפלטרי היינו עוסקים, כשבאנו כאן גזרו עלינו גזר דין שריפה, כשאני מלקט עצים שורפין את חברי, וכשהוא מלקט עצים שורפין אותי. אמרתי לו דינכם עד מתי? אמר לי כשבאתי לכאן הנחתי אשתי מעוברת ויודע אני שזכר הוא, בבקשה ממך הוי זהיר בו משעה שנולד עד שיהיה בן חמש שנים, הוליכהו לבית רבו למקרא, בשעה שהוא אומר ברכו את ה' המבורך מעלין אותי מדינה של גיהנם."

וכעין זה איתא (אודות רבי עקיבא) במסכת כלה[44], וע"ע במדרש עשרת הדברות על "לא תנאף". ובאור זרוע[45] כתב באריכות: "מנהגנו בארץ כנען וכן מנהג בני רינוס לאחר שיאמרו הצבור אין כאלהינו עומד היתום ואומר קדיש . . . וכמנהגנו מסתברא משום מעשה שהיה . . . מעשה בר' עקיבא שראה אדם אחד שהיה ערום ושחור כפחם והיה טוען על ראשו מטען עשרה טעונים והיה רץ כמרוצת הסוס. גזר עליו ר' עקיבא והעמידו ואמר לאותו האיש למה אתה עושה עבודה קשה כזאת אם עבד אתה ואדונך עושה לך כך אני אפדה אותך מידו ואם עני אתה אני מעשיר אותך. א"ל בבקשה ממך (א"ל) [אל] תעכבני שמא ירגזו עלי אולם הממונים עלי. א"ל מה זה ומה מעשיך? אמר לו אותו האיש מת הוא ובכל יום ויום שולחים אותי לחטוב עצים ושורפין אותי בהם. וא"ל בני מה היתה מלאכתך בעולם שבאת ממנו, א"ל גבאי המס הייתי והייתי מראשי העם ונושא פנים לעשירים והורג עניים. א"ל כלום שמעת מן הממונים עליך אם יש לך תקנה, א"ל . . . שמעתי מהם דבר שאינו יכול להיות שאילמלי היה

לו לזה העני בן שהוא עומד בקהל ואומר ברכו את ה' המבורך ועונין אחריו ברוך ה' המבורך לעולם ועד, או יאמר יתגדל ועונין אחריו יש"ר מברך, מיד מתירין אותו האיש מן הפורענות. ואותו איש לא הניח בן בעולם ועזב אשתו מעוברת וא"י אם תלד זכר מי מלמדו שאין לאותו האיש אהוב בעולם. באותה שעה קיבל עליו ר"ע לילך ולחפש אם הוליד בן כדי שילמדו תורה ויעמידו לפני הצבור א"ל מה שמך א"ל עקיבה. . . ושום קרתך א"ל לודקיא. מיד נצטער ר"ע צער גדול והלך ושאל עליו כיון שבא לאותו מקום שאל עליו א"ל ישתחקו עצמותיו של אותו הרשע. . . שאל על הבן אמרו הרי ערל הוא אפי' מצות מילה לא עסקנו. מיד נטלו ר"ע ומלו והושיבו לפניו. . . הלך ולמדו תורה וק"ש וי"ח ברכות וברכת המזון והעמידו לפני הקהל ואמר ברכו את ה' המבורך וענו הקהל ברוך ה' המבורך לעולם ועד, יתגדל, יהא שמייה רבא. באותה שעה מיד התירו המת מן הפורעניות. מיד בא ר"ע בחלום ואמר יהר"מ ה' שתנוח דעתך בגן עדן שהצלת אותי מדינה של גיהנם. . . וכן מצא מורי ה"ר אלעזר מוורמשא דתנא דבי אליהו רבא [46], דקטן האומר יתגדל מציל אביו מן הפורענות."

ובבית יוסף [47] בשם הזוהר: "כתב הכל בו (פ.ח.) על מה שנמצא בהגדה שפעם אחת פגע רבי פלוני באחד שהיה מקושש עצים וכו' אמר ליה אין מי שיצילני אם לא שיאמר בני קדיש אחד או יפטר בנביא על זה פשט המנהג לומר בנו של מת קדיש בתרא כל שנים עשר חודש וגם להפטר בנביא ויש שמתפללין כל מוצאי שבת תפלת ערבית לפי שבאותה שעה חוזרין הרשעים לגיהנם ואפשר שתגן עליהם אותה תפלה [עכ"ל] והמעשה הזה הוא בזוהר [חדש] בסוף פרשת אחרי מות."

כז] וראה עוד בשו"ת הריב"ש [48], בספר בית לחם יהודה [49] ובספר זרע אמת [50] בשם מעבר יבוק. ובשו"ת בנימין זאב [51] מפורש יותר: "נראה דטעם אמירת הקדיש הזה הוא לזכות המתים שכבר מתו ולתת כופר קצת לנפשם בזה, וכן נראה מאותה האגדה דרבי עקיבא שמצא האיש ההוא מדוכה ביסורים ושאלו כלום יש לך תקנה בעולם הזה והשיב שמעתי שאם יעמוד בני לפני התיבה ויאמר קדיש וברכו מיד מתירין אותי מן היסורין. הרי נראה מכאן שקדיש וברכו שיאמר החי יועיל ויכפר על נפש המת, ואחרי נמכר בעונו גאולה תהיה לו" . . . "דהא אין זכות הקרובים מועיל אלא זכות הבן לאב כההיא דאמרינן ברא מזכי אבא ולא אבא מזכי ברא" . . . "אבל הקדיש הזה אינו תפלה שיתפלל הבן על אביו לפני ה' שיעלהו משאול מטה, אלא זכות ומצוה הוא לאב כשאחד מיוצאי חלציו יקדיש ה' הגדול הנכבד והנורא לעיני כל העדה ובסבתו יהיה ה' א' ושמא א' לפני הקהל שיענו אחריו אמן יהא שמייה רבא. זו היא כפרה גדול' לנפש האב כיון שעצ' מעצמיו ובשר מבשרו הוא גורם היות ה' הגדול והנורא מתקדש שמו ברבים. וזה אצלי טעם קדיש לבן. ומזה הטעם ברא מזכי אבא מפני שהבן הוא האב וכל מצות הבן ומעשיו הטובים ממנו משתלשלים ויורדי' . . . אבל זכות ומצות של שאר קרובי' אינו מועי' כלל לנפ' המת, דמאי זה טעם יועיל זכות ראובן לשמעון ולוי אחים, ומצותיו מה יעשו להם, ואח לא פדה יפדה איש, ואב על נפש הבן לא יתן לאלי' כפרו."

וכן ביאר בטטו"ד בשו"ת משפטי עוזיאל [52]. הרי שרק בן המיוחס לאביו יכול לזכותו לאחר מותו מדין ברא מזכה אבא. ואם כן לנד"ד, מאחר והבן הנולד מהזרעה לאחר מיתה מתייחס לאביו כבן לכל דבר, כמבואר בפרק ב אות ג] לעיל, הרי שעצם קיומו של בן המזכה אב, חסד יש בו, וכל המסייע לקיומו של בן כזה הרי הוא גומל חסד עם המת.

כח] לכן מסתבר שמתקיימת מצוות גמילות חסדים עם המת במילוי רצונו להשאיר לעצמו שם וזכר מזרעו המוקפא, במיוחד לאור האפשרות המיוחדת לבן כזה לזכות את אביו המת, זכיה שאיננה מתקיימת על ידי אחר.

כט] סיכום פרק ג:

1 רק בן המיוחס לאביו יכול לזכותו לאחר מותו מדין ברא מזכה אבא. ואם כן, מאחר והבן הנמל"מ מתייחס לאביו כבן לכל דבר, הרי שעצם קיומו של בן המזכה אב, חסד יש בו, וכל המסייע לקיומו של בן כזה הרי הוא גומל חסד עם המת.

2 "לענין זה נוגעת גם העובדה שהתורה החשיבה מאד את הרצון האנושי להשארת שם וזכר בעולם, כפי שניתן ללמוד מפרשת יבום" [לשון הגרז"נ גולדברג]. "...ובפרט שלמצות פו"ר יש גם משמעות להשאיר לו זכר, ולא ימחה שמו מישראל, ואפי' רשע ביותר הוא חרד לקיים מצות פו"ר שלא יפסק זרעו מן החיים וכו'." [לשון הגר"ע הדאיה].

3 מסתבר שמתקיימת מצוות גמילות חסדים עם המת גם בעצם מילוי רצונו האנושי להשאיר לעצמו שם וזכר מזרעו המוקפא, ובדאי לאור האפשרות המיוחדת רק לבן לזכות את אביו המת, זכיה שאיננה מתקיימת על ידי אחר.

[1] על הויכוח לגבי הוצאה והקפאת זרע רווק לפני טיפולים כימותרפיים - ראה ספר אסיא ז, עמ' 279-303, וחוברת אסיא נז-נח, עמ' 50.

[2] אסיא - מאמרים, תמציות וסקירות בענייני רפואה והלכה, בהוצאת המכון ע"ש ד"ר פ' שלזינגר לחקר הרפואה ע"פ התורה, ע"י המרכז הרפואי שערי-צדק, ירושלים..

[3] מ' הלפרין, מעמד הלכתי של הנולד מהזרעה מלאכותית לאחר המוות לענין יבום, ירושה, יוחסין ואיסורי קרובים, בספר דברים שאין להם שיעור - על כיבוד אב ואם, הוצאת צמת, תשס"ה (בדפוס).

[4] הגרש"ז אויערבאך, נועם כרך א, עמ' קנה. דיון מפורט בדעת הגר"ש ישראלי החולק - ראה בספר דברים שאין להם שיעור, שם.

[5] תהילים פח, ו.

[6] שבת ל, א. שם קנא, ב.

[7] קהלת ט, ו.

[8] סנהדרין קד, א.

[9] סוכה מט, ב. וכן איתא בירושלמי פאה, פרק א דף טו, ג: "שהצדקה נוהגת בחיים וגמילות חסדים נוהגת בחיים ובמתים. הצדקה נוהגת לעניים וגמילות חסדים נוהגת לעניים ולעשירי' הצדקה נוהגת בממונו של אדם וגמילות חסדים נוהגת בין בממונו בין בגופו".

[10] יבמות סב, ב. ירושלמי יבמות פ"ו ה"ו. רמב"ם אישות טו, ד. שו"ע אבן העזר א, ה.

[11] דעת ר' יוחנן, יבמות סב, א. רמב"ם אישות טו, ה. שו"ע אבן העזר, א, ו.

[12] הובא בהגהות אשר"י על הרא"ש, פ"ק דכתובות סי' יב, ד"ה משום, ובמרדכי סי' קלב.

[13] ראה הגהות הרמ"א על המרדכי שם.

[14] הלכות אישות פט"ו הל"א.

[15] ב"ב יג,א תוד"ה כופין את רבו.

[16] ט"ז, אבן העזר, סי' א, ס"ק ח. ויעויין שם בדברי המגיה, ט"ז סי' ב, סוף ס"ק א: "עד כאן השלמתי במיעוט הבנתי והשגתי מה שהיה חסר מט"ז". כלומר, כל סימן א ותחילת סימן ב של טורי זהב על אבהע"ז, הרי הם דברי המגיה ר' יואל בהר"ר משה גד נכד הגאונים בעל מגיני זהב וטורי זהב ובית חדש, כמובא בהתנצלות מבן המגיה בראש אבהע"ז. אמנם באגרות משה אבן העזר ח"ב, סי' יח, כתב שהמגיה הוא החכ"צ. ואכן החכ"צ הוא באמת המגיה על הט"ז בחו"מ, אך לא באבהע"ז.

[17] בית שמואל אבהע"ז סי' א, ס"ק י.

[18] יביע אומר חלק א-או"ח סימן לז ד"ה (יד) ומיהו.

[19] הראיה לענייננו היא מבעל היביע אומר. אולם מדברי הבן איש חי בשו"ת רב פעלים (ח"ג, או"ח סי' י) אין ראיה לענייננו, שכן הבן איש חי דן שם בשאלת הברכה על מצוות עונה, ואיננו מזכיר שם את מצוות פו"ר. אך מדעת היבי"א שהשווה בין הדברים, משמע שלדעתו מצוות עונה היא מצות פו"ר.

[20] שו"ת יביע אומר חלק ה-יו"ד סימן לא ד"ה ה.

[21] מנחת חינוך מצווה א.

[22] שרידי אש חלק ג סי' ה.

[23] דעת רבי יוחנן יבמות סב,א, שנפסקה להלכה.

[24] כדאיתא בסנהדרין נט,ב.

[25] ירושלמי יבמות פ"ב ה"ו. הובא בב"י אבהע"ז סי' ד.

[26] ראה תוס', סוכה ל,א ד"ה משום. שדי חמד, מערכת מ, כלל עז ס"ק ג.

[27] שו"ת יביע אומר חלק ב-אה"ע סימן א ד"ה (יא) ואנכי.

[28] שו"ת צפנת פענח סי' קפה, הובא בשו"ת יביע אומר חלק ג-או"ח סימן כח ד"ה (כח) ואשור.

[29] אם הבעילה היא רק הכשר מצוה, אזי אין לדמותה למצות צדקה שברגע שהנותן מסר הצדקה לשליח או לגבאי צדקה, כבר קיים מייד קיום גמור את המצווה, גם אם תגיע לעני לאחר זמן, ואפילו אם בסוף לא הגיעה כלל ליד העני, כמבואר בשו"ת מכתם לדוד, חלק או"ח סי' ו, ד"ה ואולם עם. ולכן לגבי מצוות פו"ר עדיין יש מקום לדון בשאלה האם הבעילה היא הכשר מצוה או גוף המצוה שקיומה אולי תלוי בתנאי של לידת הבנים אח"כ. ועיין להלן אותיות יז-[כא].

[30] ספרא ויקרא - דבורא דחובה פרשה יב הלכה יג. וכעין זה גם במדרש תנאים לדברים פרק כד פסוק יט.

[31] הערת הגר"א נבנצל: "אולי לכן לא מנה הרמב"ם ישיבת ארץ ישראל" עכ"ל. [ולפי"ז צ"ל שמצוות ישיבת א"י שונה ממצוות הישיבה בסוכה, ואכמ"ל. מ"ה]

[32] מצינו שילוב של מצוה לעשות עם מצווה של קיום מצב, למשל במצוות מילה, כאשר לדעת הרוגצ'ובר בצפנת פענח על הרמב"ם הלכות מילה, יש במצוות מילה שלש מצוות: מעשה המילה, שיהיה מהול ושלא יהיה ערל. הצפנת פענח שם מביא דוגמאות שכל אחת מהמצוות הללו יכולה להתקיים גם בלא האחרות, ואכמ"ל.

[33] יבמות פ"ו מ"ו.

[34] מכאן גם משמע שגם מי שיש לו בנים ואינו מבטל עצמו מן המצוה אלא ממשיך לעסוק במצוות פו"ר, מקיים מצוה קיומית מן התורה, וכמש"כ הרב דב שטיין בספר אסיא ד, עמ' 188-189, ושלא כפי ששמע מלשונו של הרוגצ'ובר שהובאה לעיל אות יב].

[35] נועם כרך א, ריש עמ' קנח. עיין גם בפס"ד של ביה"ד הרבני (אב ביה"ד: הג"ר חיים צימבליסט) אשר ניתן בתל-אביב ביום כ"ה מרחשון תשמ"ה, במעשה בו המליצו רופאים על הפרייה חוץ גופית, כשהאישה סירבה בטענה שרצונה להרות כדרך הטבע. הובא בספר אסיא ה, עמ' 125, הע' 3.

[36] שו"ת אגרות משה חלק אה"ע ב' סוף סימן יח.

[37] הערת הגר"א נבנצל: "אבל מקיימים לשבת יצרה." עכ"ל.

[38] סנהדרין קד, א.

[39] סוכה מט, ב. וכן איתא בירושלמי פאה, פרק א דף טו, ג: "שהצדקה נוהגת בחיים וגמילות חסדים נוהגת בחיים ובמתים".

[40] אסיא סה-סו עמ' 47.

[41] שו"ת ישכיל עבדי ח"ו (חאה"ע סי' קט אות ב). הובא בשו"ת יביע אומר חלק ז-אה"ע סימן ב ד"ה ה) ותבט.

[42] סנהדרין קד, א.

[43] תנא דבי אליהו זוטא (איש שלום) פרשה יז.

[44] מסכת כלה רבתי, פרק ב הלכה ט.

[45] ספר אור זרוע ח"ב - הלכות שבת (מב - פח) סימן נ, את סוף דבריו בשם ר"א מוורמשא הביא הדרכי משה, יו"ד שעו, ס"ק ח.

[46] בתנא דבי אליהו שבידינו לא מוזכר ענין הקדיש לנד"ד (אך הוא מוזכר במפורש בזוהר חדש סוף פרשת אחרי מות, הביאו הבית יוסף יו"ד שעו, להלן). אך לאור הקשר שהיה בעבר בין אמירת ברכו ע"י הש"ץ לבין עניית הציבור "יתברך וישתבח ויתפאר שמו של מלך מלכי המלכים" כמו גם ההצמדה שהיתה בין ברכו לבין קדיש, יתכן שה"ר אלעזר מוורמשא הבין בדברי התנא דבי אליהו (רבא) [זוטא], שהצלת האב נובעת מעניית הציבור מעין זו על אמירת ברכו של היתום. ראה: סדר רב עמרם גאון (מהדורת גולדשמידט, ירושלים תשל"ב) עמ' ע; מחזור ויטרי עמ' 64; סידור רבנו שלמה מגרמיזא, (ירושלים תשל"ב) עמ' פב; וסידור רש"י סי' יג. (הובאו בספר שרשי מנהג אשכנז מאת הרב בנימין שלמה המבורגר, הוצאת מכון מורשת אשכנז, כרך א, בני-ברק תשנ"ה, ע"ש בעמ' 209-201); שו"ת הרא"ש, כלל ד, סע' יט; טור או"ח סי' נז; הגה' הרמ"א, או"ח, נז, א; ובביאור הגר"א שם ס"ק ד. וע"ע, רבנו בחיי סוף פרשת משפטים (כא, ח), ובספר כל-בו סי' קיד, ובראשית חכמה גדול הבנים אות יט. על ההצמדה שהיתה בין קדיש לברכו ראה גם מש"כ ישראל מ' תא-שמע, קצת ענייני קדיש יתום ומנהגיו, בספרו מנהג אשכנז הקדמון (הוצאת מגנס, מהדורה שניה מתוקנת, ירושלים תשנ"ד) עמ' 299-310. וע"ע, רבנו בחיי סוף

פרשת משפטים (כא, ח), ובספר כל-בו סי' קיד, ובראשית חכמה גידול הבנים אות יט.

[47] בית יוסף על טור יו"ד, שעו, ד"ה כתב הכל בו.

[48] שו"ת הריב"ש, סי' קטו.

[49] ספר בית לחם יהודה, בהגהותיו על יו"ד, סי' שעו. (הובא במשפטי עוזיאל, ח' או"ח סי' ב סע' ב).

[50] זרע אמת, ח"ב סי' קמח (הובא במשפטי עוזיאל, שם).

[51] שו"ת בנימין זאב סי' רב.

[52] שו"ת משפטי עוזיאל, חלק או"ח, סי' ב, סע' ב.